

EILER FERENC

Németország és Délkelet-Európa „helye a nap alatt”

A Hassell-napló mint történeti forrás

A napló történeti forrásként való felhasználhatóságának megítélése az 1970-es évek óta jelentősen átalakult. Addig többnyire az elsődleges forrásnak tekintett levéltári dokumentumok felhasználásával (re)konstruált kép árnyalására, pontosítására, a tényadatok ellenőrzésére használták, s legfeljebb a vizsgált időszak hangulatának megidézésében, a társadalmi folyamatok plasztikusabb bemutatásában kaphatott lényegi szerepet.¹ Kiegészítő, jó esetben értelmező funkciója volt tehát jelentős, s ez a megítélés a mai napig erősen tartja magát a történelemszakra egy részében.² A társadalomtörténet, valamint a történeti antropológia megerősödésével párhuzamosan azonban a napló mint műfaj, illetve felhasználható történeti forrás szerepe fel-, illetve átértékelődött. E szerint a megközelítés szerint a napló jelentősége épp „a szubjektív történelem úgyszólván primer dokumentálásában rejlik”.³ Az ego-dokumentumok közé tartozó naplók természetesen szubjektív volta ebben a felfogásban nem a megbízhatóságot erősen megkérdőjelező adottság, ha-

¹ KALLA Zsuzsa: *„Mivé egykor talán lehetni álmodoztam”. A naplóíró Bártfay László.* Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest, 2006. 2. Forrás: <http://doktori.btk.elte.hu/lit/kalla/diss.pdf> (Letöltve: 2016. 02. 10.)

² KATONA Csaba–KOVÁCS Eleonóra: A személyes emlékezet dokumentumai. *Turul*, 2014/2. 41.

³ GYÁNI Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. In: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Szerk.: GYÁNI Gábor. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 149.

nem olyan tulajdonság, amely már önmagában értéket hordoz, s maga is az elemzés fontos tárgya. „Olyan történetírói törekvések szempontjából nélkülözhetetlen forrás tehát, amely egyáltalán nem fetisizálja a történetírás objektivitását, ennek folytán a forráskritikán nyugvó történeti kutatás céljaként sem a valóság és az igazság, mint egyedüli valóság és igazság felfedezését fogalmazza meg.”⁴ A szubjektív történelmi tapasztalat jelentőségét az a kívánság és egyben történetírói törekvés értékelte fel, amely az eseményeket, folyamatokat, közösségi helyzeteket immár nem vagy nem csak a politikai döntéshozók perspektívájából kívánta értelmezni és láttatni.⁵ A szerzők témaválasztása természetesen ma már legtöbbször előrevetíti, hogy az elemzés mely aldiszciplína szabályai szerint készül, ami pedig sejteti az elemzésbe bevonandó szubjektív források, így a naplók felhasználásának módját is.

Ulrich von Hassell 34, kézzel írt füzetből álló, először 1946-ban, majd kritikai kiadásként 1988-ban könyvbe rendezett naplófolyama többféle elemzésre is alkalmas.⁶ Azon viszonylag ritka naplók közé tartozik ugyanis, amelyek a társadalom- és mentalitástörténeti megközelítés mellett a politikatörténeti elemzés számára is (másodlagos dokumentumként való alkalmazás mellett) figyelembe vehetők elsődleges forrásként – egyes témakörökben. Ez utóbbi adottsága annak köszönhető, hogy a Hitler-ellenes konzervatív ellenállás tevékenységéről kevés forrás maradt az utókorra, ezért felértékelődtek, pontosabban

⁴ Uo.

⁵ A napló mellett felértékelődött az egyéb személyes források, így a levelek, önéletírások, fényképek stb. jelentősége is. Christina PRESSLER: *Tagebücher aus der Zeit des Nationalsozialismus in der historisch-politischen Erwachsenenbildung. Ein Beispiel für zeitgeschichtliches Lernen.* [Naplók a nemzetiszocializmus időszakából a történelmi és politikai felnőttképzésben. Egy lehetőség a jelenkor-történeti képzésben.] Dissertation. Karl von Ossietzky Universität, Oldenburg, 2004. 37. Forrás: <http://oops.uni-oldenburg.de/146/1/pretag04.pdf> (Letöltve: 2016. 05. 16.)

⁶ Az elemzéshez az 1988-ban publikált naplót használjuk. *Die Hassell-Tagebücher 1938–1944.* Ulrich von HASSELL: *Aufzeichnungen vom Andern Deutschland. Nach der Handschrift revidierte und erweiterte Ausgabe.* [Feljegyzések a Másik Németországról. A kézirat alapján ellenőrzött és bővített kiadás.] Siedler Verlag, Berlin, 1988. (Továbbiakban: *Die Hassell-Tagebücher*)

megkerülhetetlenné váltak az először rendelkezési állományba helyezett, majd nyugdíjazott, a Goerdeler-körhöz tartozó, s a jövőre Németország külügyminiszteri posztjának egyik várományosaként számon tartott, jó elemzőképességű német diplomata feljegyzései a konzervatív ellenállás kapcsolatrendszeréről, érintkezéséről, helyzetértékeléséről, aggodalmairól és célkitűzéseiről.⁷

A konzervatív ellenállás ma már a német kulturális (történeti) emlékezet szilárd, de semmi esetre sem vitáktól mentes részét képezi. A Hassell-naplók a kulturális emlékezet egyik „közvetítő csatornájaként” is felfoghatók, de az emlékezet helyeként is értelmezhetők, amihez a tartalmi vonatkozások mellett az is hozzájárul, hogy a kiadott naplók alcímében (Feljegyzések a Másik Németországról) szereplő „Másik Németország” megfogalmazás mára már mindenki által azonnal dekódolható üzenetté vált.⁸ Mindez természetesen jelentős mértékben köszönhető annak a határozott emlékezetpolitikai törekvésnek, amely a világháború, majd különösen 1955 után legitimációs bázist kívánt teremteni a Német Szövetségi Köztársaság fennállásának és működésének, s ezért a múlt feldolgozásának részeként tudatosan igyekezett feltárni a konzervatív ellenállás minden aspektusát, s az ország jelenéről, valamint jövőjéről megfogalmazott elképzeléseket részben e „Másik Németország” reprezentánsainak törekvéseire visszanyúlva kívánta a lakosság felé kommunikálni.⁹

Von Hassell naplója azonban nem csupán az ellenállás történetének rekonstruálása szempontjából érdekes forrás, hanem azért is, mert az éles szemű, magas rangú, szakmai körökben általánosan elismert diplomata a rendszer működéséről, az új

⁷ A volt lipcsei főpolgármester, Carl Friedrich Goerdeler által vezetett ún. „Goerdeler-kör” volt a konzervatív polgári ellenállás szellemi központja. Hassell 1943-ig volt az események fő sodrában. Hans MOMMSEN: Geleitwort. [Előszó.] In: *Die Hassel-Tagebücher*. I. m. 14–17.

⁸ Lásd Jan ASSMANN: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest, 1999. 54–55.; Pierre NORA: Az emlékezet és történelem között. *Múlt és Jövő*, 2003/4. 6.

⁹ A folyamat lépéseiről, szakaszairól és ellentmondásokról sem mentes törekvéseiről lásd Bernd FAULENBACH: Auf dem Weg zu einer gemeinsamen Erinnerung? [A közös emlékezet megteremtésének útján?] *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1994/7. 589–596.

elit tevékenységéről is érdekes információkkal szolgál. Emellett folyamatosan értékeli a rezsim külpolitikai törekvéseit és lépéseit, katonai ambícióit és akcióit, mindezek következményeit, miközben rövid elemzéseiben rendszeresen visszatérő téma marad Németország jövőbeni sorsa és közép-európai „küldetésének” kérdése. A tanulmány arra keresi a választ, hogyan látta a szakmai kapcsolatait továbbra is ápoló, sokat utazó tekintélyes karrierdiplomata Délkelet-Európa és ezen belül Magyarország nemzetközi helyzetét a világháború alatt, s milyen jövőkép élt benne a régióról. Mi volt a véleménye Németország régióban és Magyarországon kifejtett aktivitásáról, az ott tevékenykedő megbízottairól? Hogyan egyeztette össze magában Hassell a német revíziós törekvések jogosságába és szükségességébe, a délkelet-európai német vezető szerepbe vetett hitét, valamint a hivatalos német külpolitika és világháborús szerepléssel szembeni kritikus hozzáállását?

Az elemzés nem annyira a Hassell által lejegyzett információk már kanonizált, levéltári forrásokon nyugvó politikatörténeti feldolgozásokkal való szembesítésére és azokkal való esetleges ütköztetésére vállalkozik, mint inkább a forrás személyiségközpontú (világkép, koncepció, kapcsolatrendszer), meghatározott tematika mentén történő elemzésére.

A naplóíró Hassell

Ulrich von Hassell (1881–1944) a német diplomáciai kar egyik legtapasztaltabb, tekintélyes tagja volt a két világháború között. 1909-ben lépett külügyi szolgálatba. 1921–1926 között Barcelonában volt főkonzul, majd 1930-ig Koppenhágában követ. Ezután kétévi belgrádi, 1932–1938 között pedig római szolgálatot következett követi, majd nagyköveti rangban. Ribbentrop külügyminiszterre történt kinevezése után rendelkezési állományba helyezték, majd 1943-ban nyugdíjazták.¹⁰ 1940-től

¹⁰ A háborús terveket szövő Hitler 1938-ban elérkezettnek látta az időt arra, hogy elképzeléseit ellenző tábornokaitól, Werner von Blomberg birodalmi hadügyminisztertől, a Wehrmacht főparancsnokától és Werner von Fritschtól,

1943-ig a Közép-Európai Gazdasági Tanács – Német Csoport (*Mitteeuropäischer Wirtschaftstag – Deutsche Gruppe*, továbbiakban MWT) elnökségének közlekedési kérdésekkel megbízott tagja lett.¹¹ 1944-ben a Hitler elleni összeesküvés és merénylet előkészítésének vádjával a Goerdeler-csoporthoz tartozó Hassell letartóztatta a Gestapo, majd többekkel együtt halálra ítélték, és kivégezték.¹²

Hassell Rómába érkezése után, 1932-ben kezdett naplót írni.¹³ A Berlinbe való visszarendelése után keletkezett, 1938 és 1944 közötti időszakot felölelő, 1946-ban kiadott, a következő évtizedekben rengeteget hivatkozott és bizonyos szempontból orientációs ponttá is váló naplók első, felesége és a svájci kiadó által szerkesztett változata (amellett, hogy sokak számára a reveláció erejével hatott) az 1988-as kritikai kiadás felől visszate-

a szárazföldi hadsereg parancsnokától megszabaduljon. Még ugyanebben az évben benyújtotta lemondását a Hitler erőszakos terveit veszélyesnek tartó Konstantin von Neurath külügyminiszter is. Az Olaszország és Németország hatalompolitikai együttműködésének elmélyítését ellenző, Németország helyzetéről Neurathhoz hasonlóan vélekedő Hassell római nagyköveti pozíciója is az 1938-as tisztogatásnak esett áldozatul. Hassell eltávolításának hátteréről lásd Hans MOMMSEN: I. m. 12.

¹¹ Az MWT elődszervezetét 1925-ben alapították Bécsben (*Mitteeuropäischer Wirtschafts-Tagung*) a szabad kereskedelem támogatására. A szervezet német csoportja 1926-ban alakult meg Berlinben. A rajna-vesztfáliai nehézipar 1931-ben magához ragadta a szervezet irányítását. 130 cég, bank, egyesület és intézet képviseltette magát az MWT-ben, amelynek fő célja a német gazdaság érdekeinek délkelet-európai képviselete és koordinálása volt. Az MWT-nek a régióban Magyarországon, Romániában és Bulgáriában is alakultak helyi csoportjai. A szervezetről lásd például Carl FREYTAG: *Deutschlands „Drang nach Südosten.“ Der Mitteleuropäische Wirtschaftstag und der »Ergänzungsraum Südosteuropa« 1931–1945. [Németország „törekvése délkelet felé”. A Közép-európai Gazdasági Tanács és »Délkelet-Európa, mint kiegészítő gazdasági térség« 1931–1945.]* Vienna University Press, Wien, 2012.

¹² Hassell életéről lásd Friedrich BAETHGEN: „Hassell, Christian August Ulrich von” In: *Neue Deutsche Biographie*. Duncker & Humblot, Berlin, 1969. VIII. 44–46.; Gregor SCHÖLLGEN: *Ulrich von Hassell 1881–1944. Ein Konservativer in der Opposition.* [Ulrich von Hassell 1881–1944. Egy konzervatív ellenálló.] Beck Verlag, München, 1990.

¹³ Az olaszországi szolgálat idején keletkezett – számunkra most kevés jelentőséggel bíró – naplójegyzeteit csak 2004-ben, jóval az 1938–1944 közötti időszak publikálása után jelentették meg, a család beleegyezésével. *Ulrich von Hassell: Römische Tagebücher und Briefe 1932–1938.* [Római naplók és levelek 1932–1938.] Szerk.: Ulrich SCHLIE. Herbig Verlag, München, 2004.

kintve több ponton is problematikusnak tekinthető. Ezenkívül egy, a naplók kiadása kapcsán gyakran felmerülő általános kérdést is felvet, nevezetesen, hogy a naplókat milyen célból adja ki az utókor.¹⁴ Hassell feleségének szándéka egyértelmű volt: egyfelől emléket kívánt állítani férjének, másfelől fel akarta mutatni a világ számára Hassell tevékenységének legfontosabb üzenetét, azt, hogy a hatalom által sikeresen korrumpált, megtört gerincű német társadalom mellett igenis létezett egy „másik”, nem nemzetiszocialista eszméket valló Németország is. A tiszteletreméltó szándék azonban a naplók szövegének tendenciózus kezelésével párosult: elő-előfordult, hogy azokat a helyeket, ahol Hassell álláspontja nehezen lett volna elválasztható a korabeli rezsim felfogásától, az özvegy vagy kihagyta, vagy a szöveget néhány szó megváltoztatásával új értelemmel ruházta fel.¹⁵ Nem azért történt mindez, mintha a kardinális kérdéseket tekintve megkérdőjelezhető lett volna az idősödő diplomata emberi tartása, politikai elkötelezettsége, hanem azért, mert felesége attól tartott, hogy a közelmúlt szörnyű élményei egy-egy rosszul megválasztott szó vagy mondat miatt rávetülhetnek a kivégzett férj emlékére. Az 1980-as években végül a család hozzájárult egy valóban tudományos jegyzetapparátussal és komoly bevezetővel ellátott, szövegváltoztatásokat kerülő kritikai kiadás megjelentetéséhez, amelyből már csupán azok a feljegyzések maradtak ki, amelyek kifejezetten a család magánéletére vonatkoztak.

Mindig izgalmas kérdés, hogy mi készíti a naplóírókat arra, hogy feljegyezze azokat az eseményeket és gondolatokat, amelyeket megörökítésre érdemesnek tart. A napló Philippe Lejeune által kategorizált négy funkciója közül három mindenképpen vonatkozik a Hassell-naplókra: az elmélkedés, az emlékezet és

¹⁴ A tényre Karl-Heinz Janßen történész, egyben a *Die Zeit* hetilap szerkesztője hívta fel a figyelmet, aki több ponton is egybevetette a két kiadás szövegét. Karl-Heinz JANSSEN: Widerstand ohne Wenn und Aber. [Ellenállás megingás nélkül.] *Die Zeit*, 1989. 03. 24. Forrás: <http://www.zeit.de/1989/13/widerstand-ohne-wenn-und-aber>. (Letöltve: 2016. 05. 30.)

¹⁵ Uo.

az írás szeretete.¹⁶ (A negyedik kategória, a kifejezés, közelebb-ről a kommunikáció és megkönnyebbülés sokkal kevésbé.) A diplomata szeretett írni, és jól is írt, naplója mellett öt könyvet és számtalan tanulmányt, esszét jegyzett. Mivel rendkívül mozgalmas szakmai és társadalmi életet élt, rendszeresen készített jegyzeteket (ezt a szokást minden bizonnyal még aktív szolgálatából hozta magával), s a napló is bizonyos szempontból egyfajta felejtés ellen „teleírt jegyzettömbnek” tekinthető nála. Hassell ugyanakkor – ha ideje volt – elemezte is a vele történeteket, s igyekezett az eseményeket összefüggéseiben megragadni.

Általánosságban véve igaz, hogy „*A naplóírás mindig egyfajta egyéni igazságot és meggyőződést közvetít*”, s a szerző–narrátor–szereplő önmaga fontosságérzésének tudatát is mutatja.¹⁷ Ez a megállapítás természetesen érvényes a vizsgált naplóra is. Magából a naplóírás tényéből levonható általános következtetésen túl Hassell naplóból visszatükröződő szerepfelfogására az jellemző, hogy mélyen meg volt győződve arról, hogy személyes feladata a jó értelemben vett (1940 után az ellenállásban való részvételben megnyilvánuló) szolgálat, s hogy biztos volt abban, hogy szükség esetén maga is hozzá tud járulni Németország helyzetének megváltoztatásához, adott esetben külpolitikai tapasztalataira épített tanácsadó szerepben, szükség esetén azonban akár külügyminiszterként is.¹⁸

Hassell naplója átmenetet képez a teljesség igényével írt és a tematikus naplók között.¹⁹ Kétségtelen ugyan, hogy feljegyezte a fontosabb magánéleti, családi eseményeket is (ezek nagy részét kihagyták a kötetből), de érdeklődésének fókuszában valójában a közélet, a szakmai kérdések, a kül- és belpolitika álltak, s ez a terjedelemben is megmutatkozik. Társadalmi és szakmai háttéréből táplálkozó érdeklődése természetesen erősen befolyásolta az esetlegesen reflektálandó témák közötti szelekciót.

¹⁶ Philippe LEJEUNE: Hogyan végződnek a naplók? In: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* Szerk.: Z. VARGA Zoltán. L'Harmattan, Budapest, 2003. 214.

¹⁷ KATONA Csaba–KOVÁCS Eleonóra: I. m. 42.

¹⁸ *Die Hassell-Tagebücher.* I. m. 408. (1943. december 5.)

¹⁹ KATONA Csaba–KOVÁCS Eleonóra: I. m. 44.

A konzervatív monarchista beállítottságú, mélyen vallásos (protestáns) Hassell nagy tekintélyű porosz arisztokrata családba született, ami szinte automatikusan biztosította számára a társadalmi életben rendkívül fontos, szerteágazó és befolyásos kapcsolati hálót, amely csak tovább bővült és mélyült, miután feleségül vette a nagy tekintélyű Tirpitz admirális lányát, Ilse von Tirpitzet. A jogot, majd közgazdaságtant végzett, és a külügyi szolgálatot élethivatásának tekintő, s mint ilyen az információk jelentőségét evidensnek tartó arisztokrata kapcsolatrendszerét élete végéig tudatosan ápolta és bővítette. Ez a hozzáállása nem korlátozódott csupán Németországra, ugyanúgy érvényes volt az évtizedek során kiépített külföldi kapcsolataira is. Ezek egy részét még a háború alatt is sikerült frissen tartania, köszönhetően az MWT-ben betöltött, utazással együtt járó pozíciójának, valamint lánya olaszországi állandó lakhelyének.²⁰ Hassell kapcsolati hálójának, s aktivitásának köszönhetően rendkívül tájékozott embernek számított Berlinben a világháború alatt, s a legkülönbözőbb természetű információk is gyorsan eljutottak hozzá: így például nemcsak a német csapatok kegyetlenkedéseiről s ezek következményeiről, a tisztikar hangulatáról, a Hitler körüli erőviszonyok alakulásáról értesült, hanem a zsidók megsemmisítéséről is biztos információkkal rendelkezett.

Hassell nem tartozott azok közé, akik mindennap lejegyzik a velük történeteket, s ha elmaradásuk keletkezik, akkor utólag mindenképpen pótolják a kiesett napokat. Többé-kevésbé ugyan rendszeresen vezette naplóját, de csak akkor írt, amikor annak szükségét érezte, ha valami megörökítésre érdemes esemény történt vele.²¹ (Amennyiben valamilyen okból hosszabb ideig nem jutott az íráshoz, igyekezett jegyzetei alapján összefoglalni az eltelt időben történt eseményeket.²²) Arról nem tud-

²⁰ Fey von Hassell férje, Detalmo Pirzio-Biroli olasz nemes birtokán élt Castello di Brazzában.

²¹ A naplóírók két típusáról lásd Philippe LEJEUNE: I. m. 216.

²² A kiadásban a szerkesztők néhány kivételes esetben a kimaradt napokat Hassell feleségének írt leveleiből, valamint elkülönítetten tartott feljegyzéseiből vett idézetekkel pótolták. Ez történt például 1942. április közepi délkelet-európai körútja kapcsán. *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 309–318. A kiad-

hatunk semmit, hogy gondolkodott-e valaha arról, hogy naplóját egyszer megjelenteti. Alkatától ez a lehetőség feltehetően távol állt, de egy, a naplókra alapozott visszaemlékezés vagy önéletrész gondolata biztosan megfordult volna a fejében, amennyiben sorsa másként alakul.²³

A naplóírás természetesen veszélyes is lehet mind a szerzőre, mind pedig azokra, akikről a naplóíró információkat jegyez le. Fokozottan érvényes ez a diktatórikus rezsimekben, ahol a nem publikus információk napvilágra kerülése az érintettek egzisztenciális fenyegetettségét vonhatja maga után. Hassell természetesen tisztában volt ezzel, ezért az ellenállók köreihez tartozókkal folytatott beszélgetéseinek leírásaiban kódokat alkalmazott a személyek jelölésére.²⁴ Mindez természetesen még nem nyújtott volna elég védelmet az érintetteknek, ezért Hassell, illetve felesége időről időre kicsempészte Svájcba a füzeteket, sőt az is előfordult, hogy hónapokra elásták őket a kertben.²⁵

A napló tanúsága szerint Hassell közélettel kapcsolatos gondolatai a következő nagy témák mint csomópontok körül forogtak a vizsgált időszakban. Rendszeresen visszatért a nemzetiszocialista rezsim embertelenségére, a középszerű hatalmi elit gátlástalanságára, valódi teljesítmények hiányát leplezni kívánó túlkompenzálására és beképzeltségére, és a korábbi elitiek partvonalon kívülre állítására, valamint az amoralitásnak arra a pusztító hatására, amellyel gyakorlatilag sikerült a

vány (nem a szerző által előállított) kollázs volta nyilvánvalóan felveti a napló autenticitásának kérdését.

²³ Lejeune-re hivatkozva utal arra Kövér György, hogy az egyik műfaj idővel gyakran a másik gyakorlásába torkollik. KÖVÉR György: *En-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletrész, levelezés. Soproni Szemle, 2011/3. 222–223.*

²⁴ Előfordult, hogy egyes személyeket csupán egy nagybetűvel jelölt, de gyakran fedőneveket is használt. Johannes Popitz, porosz pénzügyminiszter például Gärtnerként, Claus Schenk von Stauffenberg ezredes pedig Zollerntalként jelenik meg a füzetekben. *Bemerkungen zur Edition. [Megjegyzések a kiadás-hoz.]* In: *Die Hassel-Tagebücher*. I. m. 43. A kódolásról lásd KATONA Csaba-KOVÁCS Eleonóra: I. m. 43–44.

²⁵ A fenyegetettség érzéséről lásd 1942. augusztus 1-jei bejegyzését: „Sajnos hónapok óta nem készítettem egyetlen feljegyzést sem, mivel április végén olyan híreket kaptam, melyek alapján kötelességem volt fokozott óvatossággal eljárni.” *Die Hassel-Tagebücher*. I. m. 318. (1942. augusztus 1.)

német társadalom komoly részét korrumpálnia, s lealacsonyítania a maga szintjére.²⁶ Hassell rengeteget találkozott a külügyminisztériumban dolgozó, nagyrészt fontos posztokat betöltő (volt) kollégáival, a tábournoki kar néhány reprezentánsával, az MWT-ben betöltött pozíciója révén az ipar képviselőivel, és az ellenálló csoport tagjaival is, akik többnyire a fenti három kör valamelyikéből kerültek ki. Ennek köszönhetően naprakész információkkal rendelkezett a németországi gazdasági, társadalmi és belpolitikai helyzetről. A külpolitikai és hadi helyzet elemzésére rendkívül gyakran visszatért, akár mint narrátor, aki beszélgetőpartnerei gondolatait összegzi, akár mint elemző szerző, aki időről időre számot vet a pillanatnyi helyzettel és az abból adódó várható következményekkel.

Németország jelenénél csak annak jövője foglalkoztatta jobban. Elképzelései rövid és hosszú távú célok mentén fogalmazódtak meg. Elemzéseik nem tekinthetők statikusnak, mert a hadi helyzet változásával az elérendő (maximális) célok megvalósíthatósága egyre inkább megkérdőjelezhetőnek tűnt számára. A rövid távú célok fókuszában a háború befejezése és az elviselhető békefeltételek elérése állt. Nyilvánvaló volt számára, hogy az csak Hitler végleges eltávolítása révén valósulhatna meg, mivel senki nem lenne hajlandó a szavát érdekei szerint változtató diktátorral egy asztalhoz ülni. Reménykedett azonban abban, hogy a „bolsevik veszélyt” Anglia vezető politikusai is legalább annyira átérzik, mint ő és társai, s lényegében erre alapozta azt a véleményét, hogy Hitler eltávolítása után az etnikai elvre és mindenekelőtt a szovjet veszélyre hivatkozva elérhető lenne az 1918 előtti *keleti* német határok visszaállítása a kontinens stabilitása érdekében.²⁷ „Magától értetődő, hogy a

²⁶ Lásd Hans MOMMSEN: I. m. 13., 17.

²⁷ Hans MOMMSEN: *Diplomaten im Widerstand gegen Hitler. Außenpolitische Konzepte und Initiativen.* [Diplomaták Hitlerrel szemben. Külpolitikai elképzelések és kezdeményezések.] In: *Widerstand und Auswärtiges Amt.* [A Külügyminisztérium és az ellenállás.] Szerk.: Jan Erik SCHULTE–Michael WALA. Siedler Verlag, München, 2013. 15. A Foreign Office nem volt hajlandó komolyan mérlegelni ezt a lehetőséget. A német ellenállókat nem tekintette tárgyalópartnernek, Hassell kapcsolatkereséseit pedig egy idő után kifejezetten nemkívánatossá nyilvánította. Lásd J. Lonsdale BRYANS: *Zur britischen amtlichen Haltung gegenüber der deutschen Widerstandsbewegung.* [A német ellenál-

hatalmi politika szerepe a döntő. Ami bennünket illet (politikailag), nem az a feladatunk, hogy »demokratikus« szellemben bűnbánatot gyakoroljunk, és megígérjük a változtatásokat, hanem nyilvánvalóvá kell tennünk a másik oldalon lévők számára, hogy egy egészséges német tényező az ő érdekeiket is szolgálja. Ez azonban mindazok után, ami történt, egy olyan vezetővel, mint Hitler, nem lehetséges, már csak azért sem, mert semmit sem hisznek el neki.”²⁸

Hosszú távú elképzeléseiben Németország belpolitikai berendezkedése mindenképpen eltért volna az 1918 utáni rendszertől. Bár monarchista volt, nem ragaszkodott feltétlenül a királyság/császárság visszaállításához, a háború után kialakult demokratikus berendezkedést azonban – jelentős részben azért, mert ez vezetett a bolsevik rendszer egyik variánsának tekintett NSDAP hatalomra kerüléséhez és triumfálásához – elvetendőnek tartotta. Elképzelései ezzel kapcsolatban képlékenyek voltak, de két dologban nem változtak: a békekötést követő első időkben semmilyen körülmények közt nem értett egyet a pártok versengésének helyreállításával, ezzel szemben feltétlenül támogatta a lakosok helyi szintű véleménynyilvánításának lehetőségét, és döntési helyzetbe hozását az önkormányzatok megőrzésével és mozgásterének bővítésével.²⁹ Külpolitikai vonatkozásban Németország földrajzi helyzete és gazdasági ereje miatt Európa vezető hatalmaként jelent meg vízióiban, amely a többi európai hatalommal az érdekszférákat tisztázva, együttműködésre alapozva, a kisállamok politikai önállóságát pedig feltétlenül tiszteletben tartva békésen irányíthatja a kontinenst.³⁰ Elképzelését azért gondolta reálisnak, mert meg volt győződve arról, hogy a kontinens az ázsiai hatalmi térrel, vala-

lási mozgalommal szembeni hivatalos brit álláspontról.] *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1953/4. 549–550. A „hivatalos német szervek” céljairól és békeelképzeléseiről lásd PRITZ Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

²⁸ Die Hassell-Tagebücher. I. m. 412–413. (1943. december 27.)

²⁹ Hans MOMMSEN: *Geleitwort*. I. m. 15.

³⁰ Ulrich SCHLIE: Ulrich von Hassels aussenpolitisches Denken. [Ulrich von Hassell külpolitikai nézetei.] In: *Quellen und Forschungen aus italienischen Bibliotheken und Archiven*. De Gruyter Verlag, Berlin, 1992. 472.

mint az USA-val szemben csak ily módon őrizheti meg gazdasági és katonai potenciáljára alapozott meghatározó szerepét a világban. Bár Európa jövőbeni helyzetével kapcsolatos megítéléseiben sok igazság volt, azzal valójában nem számolt, hogy a szövetségesek a nemzetiszocialista rezsim háborúban elkövetett bűnei miatt nem lettek volna hajlandók Németországgal egyenrangú partnerként tárgyalóasztalhoz ülni, még Hitler megbuktatása esetén sem.

A naplóban *terjedelmét tekintve* ugyan nem kap domináns szerepet, időről időre azonban visszatér az egyéni (saját) útválasztás kérdése (felelőssége?). Hassell, az önvizsgálatot természetesnek tartó közegből származó, mélyen vallásos protestáns arisztokrata, egyúttal azonban racionális, államhűsége felelős, a szolgálat iránt elkötelezett porosz hivatalnok a füzetekben nem elemezte részletekbe menően saját helyzetét és megkötött kompromisszumait. Vivódását azonban jól tükrözi 1938. szeptember 17-i bejegyzése: „az utóbbi hetekben egyre gyakrabban tettem fel magamnak a kérdést, hogy szabad-e egyáltalán szolgálni egy ilyen immorális rendszert, másfelől viszont ha az ember »kívül« marad, tovább csökken az esélye annak, hogy tehessen valamit”.³¹ Hassell tehát, miközben szervezkedett a fennálló rezsim ellen, mindvégig a rendszer része is maradt. Nehezen lehetne másként értelmezni például azt a lépését, hogy elfogadta Ernst von Weizsäcker államtitkár (közeli jó barátja) felkérését,³² hogy évtizedek alatt megszerzett tekintélyét latba vetve igyekezzék a világháború kitörésének idején Skandinávia kormányait Németország számára kedvező irányba befolyásolni.³³ De az MWT elnökségi tagsága is végeredményben azt jelentette, hogy a rendszeren belül maradt. A kompromisszumok meghozatalát minden bizonnyal megkönnyítette számára, hogy Németország háborús külpolitikai törekvéseinek egy részével – ha nem is a módszerekkel és a sorrenddel – maga is egyetértett (például a keleti német területek visszaszerzése, a

³¹ *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 49. (1938. szeptember 17.)

³² Weizsäcker, Ernst von (1882–1951) 1938 és 1943 között a német külügyminisztérium államtitkára, majd 1943 és 1945 között vatikáni követ.

³³ Uo. 122–124. (1939. szeptember 10.)

kontinensen belüli erőviszonyok átrajzolása). A „kint is vagyok, bent is vagyok” dilemmája élete végéig elkísérte. 1943. március 6-án így írt erről: „Néha torkig vagyok Berlinnel. Kedvem lenne visszavonulni Ebenhausenbe, és csak írogatni. De ez valószínűleg elhibázott lépés lenne, és gyávaság is.”³⁴ A patrióták igazi tragédiáját magára nézve is érvényesnek tartotta, nem kívánhatta jó szívvel Németország háborús győzelmét – de vereségét sem. Ennek a tudathasadásos állapotnak a nyelvi kivetülése, hogy a többnyire egyes szám első személyű feljegyzésekben Németország helyzetét tárgyalva mindig többes szám első személyre vált át – miközben a fennálló rezsimmel egyáltalán nem érez közösséget, sőt egyenesen ellene szervezkedik.

Délkelet-Európa és Magyarország

Hassell könyveiben és tanulmányaiban rengeteget foglalkozott Németország Európában és a világon betöltött helyével, múltjával és jövőbeni kilátásaival.³⁵ A geopolitika iránt fogékony diplomata annak a történelmi tradíciónak volt az örököse, amely Németországban a kontinens lehetséges vezető hatalmát látta, s a többi államhoz, régióhoz való viszonyát ebből vezette le. Olyan szerzők alapozták meg elképzeléseit, mint Friedrich List vagy Friedrich Naumann, akik Németország európai pozíciójáról elmélkedve olyan német vezetéssel alapuló Közép-Európa-koncepciókat dolgoztak ki, amelyek részleteiket illetően több ponton eltértek ugyan egymástól, a lényegyet tekintve azonban ugyanabba az irányba mutattak. Majdnem mindegyik elgondolás középpontjában a gazdasági szemlélet primátusa állt.³⁶

³⁴ Uo. 353. (1943. március 6.)

³⁵ Ulrich von HASSELL: *Europäische Lebensfragen im Lichte der Gegenwart*. [Európa jelenlegi létfontosságú kérdései.] Limbach Verlag, Berlin, 1943; Ulrich von HASSELL: *Im Wandel der Aussenpolitik*. [Átalakuló külpolitika.] Bruckmann Verlag, München, 1939. Ulrich von HASSELL: Die Knochen des pommerschen Musketiers? [Egy pomerániai gránátos csontjai?] In: *Auswärtige Politik*. Szerk.: Friedrich BERBER. Limbach Verlag, Berlin, 1942. IX. 748–764.

³⁶ Közép-Európa megszervezésének Paul de Lagarde által javasolt agreszív, politikai alávetéssel járó lehetőségét a szerzők nagy része nem vallotta magáénak, sokkal inkább a gazdasági szabályozók révén szerették volna

Németországot olyan kontinentális erőként fogták fel, amelyek az Északi-tengertől a Fekete-tengerig elterülő területek közvetlen érdekszférájába tartoznak, s amely az így létrejövő gazdasági egységre építve megszerezheti a nagyhatalmi státust a Nagy-Britanniával, Franciaországgal és Oroszországgal való vetélkedésben. Délkelet-Európának a koncepciók az olcsó nyersanyagexportőr és a német termékek felvevőpiacának szerepét szánták, valamint, hogy egyfajta hídként összekösse a német régiókat Törökországgal, kaput nyitva ezzel az Ázsiával folytatni kívánt kereskedelem előtt.³⁷

Hassell is osztotta azt a nézetet, hogy Németországot központi fekvése és gazdasági ereje eleve predesztinálja a kontinentális vezető szerepre, s csak a német politikai elit Bismarck bukása utáni gyenge politikai teljesítményének tudható be, hogy ezt a pozíciót nem sikerült betöltenie.³⁸ Ennek megfelelően legfontosabb elérendő célnak az európai hatalmi viszonyok átrendezését tartotta. Még a háború alatt sem látta lehetetlennek, hogy az USA mellett egyre inkább másodhegedűs szerepbe szoruló Nagy-Britannia – gazdasági érdekeinek tiszteletben tartása esetén – meggyőzhető arról, hogy a „keresztény nyugat” fennmaradása és megerősödése érdekében gátat kell vetni a keletről érkező „bolsevik fenyegetésnek”.³⁹ Ezt azonban csak akkor látta megvalósíthatónak, ha egy, az együttműködésre nyitott, a kompromisszumokat nem elvető Németország válik Közép-Európa (s ezzel a kontinentális Európa) domináns hatalmává, miközben a Mediterráneum Olaszország, Franciaország, az Ibériai-félsziget és Nagy-Britannia érdekszférája maradna.⁴⁰ Hassell álma egy nem agresszív hatalmaktól álló, kooperáci-

Németország érdekeit biztosítani. Nem véletlen, hogy Lagarde népszerűsége a harmincas években nőtt meg radikálisan. Lásd többek között PRITZ Pál: I. m. 33–34.

³⁷ A Közép-Európa-tervekről és Délkelet-Európa ezekben betöltött szerepéről lásd például Klaus THÖRNER: *„Der ganze Südsten ist unser Hinterland” Deutsche Südosteuropapläne von 1840 bis 1945.* [Hátországunk egész Délkelet-Európa. Német Délkelet-Európa-tervek 1840–1945.] Ça Ira Verlag, Freiburg, 2008.

³⁸ Ulrich von HASSELL: *Im Wandel.* I. m. 177.

³⁹ Ulrich SCHLIE: I. m. 478.

⁴⁰ Uo. 476., 478.

óra épülő rendszerben működő Európa volt, amely a *win-win* stratégia alapján, de mégis Németország tényleges irányítása mellett működik. Délkelet-Európa mint *Mitteleuropa* kiegészítő gazdasági térsége meghatározó szerepet kapott Hassell elképzelésében is, hiszen a kisállamok integrációja nélkül elképzelhetetlennek tartotta Németország gazdasági és politikai felemelkedését.⁴¹ Hassell azonban a tiszta hatalmi-politikai érdekérvényesítés helyett egyfajta küldetesként is tekintett Németország délkelet-európai államokkal kialakítandó kapcsolatára: elkerülhetetlennek és egyben célszerűnek is tartotta teljes politikai függetlenségük garantálását, s a német gazdaság erejének az elmaradott államok gazdasági felemelésének szolgálatába való állítását – természetesen szigorúan a „kölcsonösség” jegyében.⁴²

Naplójában nem fejt ki részletekbe menően Délkelet-Európával kapcsolatos elképzeléseit, hisz feljegyzéseit nem szánta megjelentetésre, álláspontját pedig többször publikálta már, tehát számára a kérdés az evidencia kategóriájába tartozott. Ezért csak akkor írt *átfogóan* – s akkor is csak mellékesen – a régióról, ha beszélgetésein, tárgyalásain valami okból a téma hangsúlyosan napirendre került. Délkelet-Európa, mint az általa valójában egységesnek tekintett gazdasági zóna kétféle kontextusban jelenik meg a naplóban: vagy az érintett országokban tett, MWT által finanszírozott utazások során folytatott megbeszéléseknek a térség jövőjére vonatkozó passzuszai kapcsán, vagy pedig a nagypolitikai (legtöbbször katonai) események következményeinek elemzésénél, mérlegelésénél. Előbbiekben általában a kisállamok politikai függetlensége mellett szállt síkra az európai hatalmi viszonyok jövőbeni (részleteiben nem kibontott) átrendezése utáni időszakra vonatkozóan. 1942. április 13-án például a bolgár királlyal való megbeszéléséről a következőt jegyezte fel: „Aztán Európa háború utáni újjáépítéséről beszélgettünk; élénk egyetértését fejezte ki azokkal az elvekkel kapcsolatban, amelyeket ezzel és Németország kis népekkel szükségszerűen ápolandó jó viszonyával kapcsolat-

⁴¹ Uo. 477.

⁴² Ulrich von HASSELL: *Die Knochen*. I. m. 763–764.

ban kifejtettem.⁴³ Egy nappal később pedig már a magyar miniszterelnök előtt került szóba a kérdés: „K(állay) tájékozottnak tűnt az MWT magyar csoportjával kapcsolatban, és szimpátiával nyilatkozott az öreg Naumann szellemében végzett »közép-európai« munkáról.”⁴⁴

A német külpolitikai lépések délkelet-európai régiót érintő következményei általában negatív konnotációban jelennek meg. Így Friedrich Joseph Bertholddal, a *Volksbund für das Deutschtum im Ausland* Dél-Tirolért felelős referensével folytatott beszélgetéséről a következőket jegyezte fel, még a világháború kirobbanása előtt, 1939. június 20-án: „Valószínűleg igaza van abban is, hogy ha a dolgok úgy alakulnak, ahogy eddig, akkor elképzelhető egy átfogó német megszálló politika. Ez azonban hosszú távon nem hozhat jó eredményeket. Ráadásul amúgy is meglebbe minden esélyünk arra, hogy egy értelmes politikai vonalvezetés mellett az egész területen domináns hatalommá váljunk, anélkül, hogy más népeket megsemmisítsük, vagy gyűlölet fűtötte rabszolgákká tennénk.”⁴⁵ További bejegyzéseiből is egyértelműen kiolvasható a régióval szemben folytatott német politikával való elégedetlenség, még akkor is, ha a naplói író időről időre a mi-ők tengely mentén, automatikusan a „mi” oldalán helyezi el önmagát.⁴⁶

A régió, pontosabban a régió államai viszonylag gyakran szerepelnek a naplóban, bár korántsem olyan gyakorisággal és súllyal, mint a németországi helyzettel foglalkozó bejegyzések, elemzések. Legátfogóbban azok a feljegyzések foglalkoznak velük, amelyek az MWT megbízásából megvalósult körutazásokról születtek. Ezek csak elvétve tartalmazzak bármit is a konkrét megbízatásról, a szervezet tevékenységének népszerű-

⁴³ *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 310. (1942. április 13.)

⁴⁴ Uo. 312. (1942. április 14.)

⁴⁵ Uo. 94. (1939. június 20.) Hasonló hangvételi bejegyzések a későbbiekben többször is születtek az egyes országok (Jugoszlávia, majd később Magyarország) megszállása kapcsán.

⁴⁶ „Gyors, nagy sikerek a Balkánon. A Wehrmacht egy páratlan, ragyogó instrumentum, amely a porosz szellemből született, rendelkezik minden pozitív német tulajdonsággal, s egyúttal abszolút önbizalommal is. Tragikus: ennek a csodálatos instrumentumnak a segítségével valósul meg Európa romba döntése à la perfection.” *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 246. (1941. április 10.)

sítéséről és a közlekedés jövőbeni fejlesztési lehetőségének feltérképezéséről. Hassell megjegyzéseiből kitűnik, hogy – jelentős mértékben korábbi állomáshelyeinek köszönhetően – nemcsak kedvelte a régió országait, hanem tájékozott is volt politikai és gazdasági helyzetüket, egymáshoz fűződő viszonyukat illetően. Világosan látta azt is, hogy a határmódosításokkal járó, erőből végrehajtott német „rendezések” egyáltalán nem hoztak valódi megnyugvást a térségben, sőt több esetben valódi káoszhoz vezettek: „S még mi szidtuk 25 éven keresztül a Párizs környéki békék jogtalanságát és értelmetlenségét!” – jegyezte fel 1941. május 5-én, Jugoszlávia lerohanása után.⁴⁷

Hassellt szívesen látták a fővárosokban, s az MWT helyi csoportjainak vezetői mellett miniszterek, miniszterelnökök, sőt a királyi házak tagjai is fogadták, sőt néha egyenesen ők hívták meg magukhoz látogatásra.⁴⁸ Jugoszláviában többek között Pál herceggel tárgyalt, Romániában Mihail Manoilescu és Ion Gigurtu volt külügyminiszterekkel, valamint Elena román anyakirálynéval, Magyarországon Kállay miniszterelnökkel és Imrédy Bélával, Bulgáriában pedig magával Borisz királlyal. A megbeszéléseket általában szívélyesként írta le. A pozitív fogadtatásnak több oka is lehetett. Néhányukat személyesen ismerte még korábról (Pál herceg, Elena anyakirályné), a többiek pedig biztosan érdekes és fontos információforrást láttak benne, hiszen Hassellnak, mint Németország egyik legtekintélyesebb korábbi diplomatájának, majd a német nagyipar érdekeit képviselő MWT igazgatósági tagjának a neve diplomáciai körökben ismert volt. Nem mellesleg a német állam egyik képviselőjét láthatták benne, aki megérkezése után természetesen automatikusan lejelentkezett a német követeknél, sőt néha az ottani

⁴⁷ Uo. 250. (1941. május 5.)

⁴⁸ Pál herceg 1941. március 20-i meghívását a következőképpen jegyezte fel: „Röviddel érkezésem után Pál herceg meghívott reggelire, pedig nem is jelentkeztem be nála. [...] A helyzet pikantériája az, hogy Weizsäcker kifejezetten megkért arra, hogy a feszült helyzet miatt ne kérjek Ribbentropól olyan újaban szükséges, követeknek szóló utasítást, amely arra vonatkozik, hogy egyes személyek számára audienciát kérjenek államfőknél, miniszterelnököknél és külügyminisztereknél. Én azonban nem tehetek róla, ha meghívnak, s ez volt Heeren véleménye is.” *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 234. (1941. március 20.)

követségen is aludt. (A követek ilyenkor részletesen informálták az országok belpolitikai helyzetéről.)

Hassell az államokat naplójában kívülről, ha úgy tetszik, felülről szemléli, s nem állít fel közöttük sem fontossági, sem pedig szimpátián alapuló sorrendet. Pozíciója az országokat a német érdekszférába tartozónak tekintett régió egy-egy alkotóelemeként látó elemzőé. Rögzíti gazdasági és politikai benyomásait, s azokat az információkat, amelyeket beszélgetőtársaitól szerzett. Ha történt vele valami esemény, ami az ország helyzetét, vagy a közhangulatot jól megragadhatóan vissza tudta adni, vagy olyan pletykát hallott, amely az eliten belüli mozgásokról vagy kapcsolatokról szólt, azt is feljegyezte.⁴⁹ Hassell benyomásai, illetve az összeszedett információkon alapuló elemzése az adott országok helyzetéről többnyire rövidke és pontosak. 1942. április 19-én például a következőképp foglalta össze a romániai közhangulatot: „A színpalak mögött folytatódik a politikai harc. A kormányt a németek szolgájának tartják, és csak kevesen állnak mögötte. A régi pártoknak még nagy táboruk van; a legionáriusokat Antonescu szörnyen üldözi, de különösen az ifjúság körében még tartják magukat. A (jövőbeni) Oroszországtól nagyon félnek, ezért kívánatosnak tartják Németország barátságát. De mindent ural a Magyarország elleni gyűlölet, és az Erdély visszaszerzésére irányuló igyekezet.”⁵⁰

Hasonlóan a többi délkelet-európai államhoz, Magyarország sem volt már Hassell számára fehér folt a naplóírás idején. 1930-as belgrádi követi megbízatásától kezdve ugyanis rendszeresen találkozott a magyar diplomáciai aktivitással, és tökéletesen tisztában volt a régió belső viszonyaival, így a magyar külpolitika céljaival is. Követként, illetve nagykövetként mind Belgrádban, mind Rómában olyan állomáshelyen szolgált, ahol

⁴⁹ Elena anyakirályné a politikai elitről mesélve a következő információt osztotta meg vele 1942. április 18-án: „Egy másik, komoly befolyása miatt káros személyiség [Octavian – E. F.] Goga felesége, aki rendkívül vonzó, aminek köszönhetően mindent el is ér, s szegyetlenül megszedi magát. Állítólag rosszabb, mint Madame [Elena – E. F.] Lupescu. A királyné elnézésemet kérte, amiért ilyen sok pletykát osztott meg velem, de szerinte valóban förtelmes állapotok uralkodnak.” *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 315. (1942. április 18.)

⁵⁰ Uo. 314. (1942. április 16.)

a „magyar kérdés” – természetesen más-más megfontolásból – folyamatosan napirenden volt. Az országgal kapcsolatos megjegyzések kétféleképpen kerülhettek naplójába: vagy a régióban tett körutazás eseményei, tapasztalatai kapcsán, vagy pedig olyan információk révén, amelyek nagypolitikai szinten is jelentős eseményekhez fűződtek. Ez utóbbi, többnyire rövid bejegyzések a területi revízió megvalósításának fázisai kapcsán születtek, vagy pedig az ország német megszállása, majd a szövetségesek előretörésével megváltozott magyarországi helyzetről tettek említést.

Hassell információforrásai részben külügyminisztériumi (volt) munkatársai, részben a magyarországi német követek, részben pedig a magyar gazdasági és politikai elit azon reprezentánsai közül kerültek ki, akikkel utazásai során kapcsolatba került. Magyarországon két német követtel is találkozott. Otto von Erdmannsdorffról kifejezetten jó véleménnyel volt.⁵¹ A követ nem csupán a helyi viszonyokra vonatkozó információkkal látta el, hanem megmutatta neki a Margitszigetet, a János- és a Gellérthegyét is, tehát a szakma mellett a kikapcsolódásban is segítségére volt.⁵² Ráadásul a követ nyíltan beszélt vele azokról a háttértárgyalásokról is, amelyek Hitler és a magyar kormány között zajlottak Jugoszlávia küszöbön álló megszállása kapcsán. Fél évvel későbbi budapesti látogatása alkalmával megismerkedhetett az új követtel, Dietrich von Jagow-val is, aki egyike volt annak a hat, az SA-ból érkező személynek, akiket Ribbentrop minden szakmai előképzettség nélkül magas posztra helyezett.⁵³ A szakmaiságot rendkívül nagyra tartó Hassell róla csupán annyit jegyzett meg, hogy minden kezdeti bizonytalansága mellett „valószínűleg ő a legjobb közülük”, és hogy neki „legalább volt gyerekszobája”.⁵⁴

Magyarországi tárgyalásain nemcsak az MWT magyar csoportjának reprezentánsaival, a gazdasági életben meghatá-

⁵¹ Otto von Erdmannsdorff (1888–1978) 1937 és 1941 között budapesti német követ.

⁵² *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 242–245. (1941. április 2. – április 5.)

⁵³ Dietrich von Jagow (1892–1945) 1941 és 1944 között budapesti német követ.

⁵⁴ *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 271. (1941. augusztus 30.)

rozó szerepet betöltő személyekkel találkozott, hanem aktív politikusokkal is. Előbbiek közül 1941. áprilisi látogatásakor megbeszéléseket folytatott a MÁV vezérigazgatójával, Varga József ipari- és kereskedelmi miniszterrel, Mecsér Andrással, a Magyar–Német Kereskedelmi Kamara elnökével, valamint a Magyar Általános Hitelbank vezérigazgatójával, korábbi pénzügyminiszterrel, Fabinyi Tihamérral.⁵⁵ Augusztusban visszatért Budapestre, és a régióval kapcsolatos közlekedési kérdésekről beszélt egy ülésen az MWT tagjaival, akik közül befolyásuk és aktivitásuk alapján kiemelte Surányi-Unger Tivadar közigazdász, Zsilinszky Gábort, a Magyar Bauxitbánya Rt. vezérigazgatóját, Lamotte Károlyt, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank elnökét, Fabinyi Tihamért és Teleki Mihályt, korábbi mezőgazdasági minisztert.⁵⁶ Utolsó körútján, 1942 áprilisában Surányi-Ungerrel és Teleki Mihállyal találkozott.⁵⁷ Ezekről a megbeszélésekről nem számolt be részletekbe menően, hisz feltehetően külön jegyzeteket készített róluk az MWT számára. Diplomata volta azonban ezúttal is átüt a naplón, mivel azokról a találkozókról, amelyeken beszélgetőpartnerei vezető *politikuskok* voltak, sokkal részletesebb feljegyzéseket készített saját maga számára. Három magyarországi tartózkodása során találkozott Kállay miniszterelnökkel, kétszer Imrédy Béla pártelnökkel és Albrecht főherceggel. Emellett felkereste a közlekedési balesete után lábadozó, a Führer kívánságára menesztett korábbi külügyminisztert, Kánya Kálmánt is, akit természetesen régóta ismert, és a gesztusból magából, valamint szóhasználatából kivehetően nagyra is becsült.⁵⁸

A Hassell-naplóban nincs olyan Magyarországot érintő lényegi információ, amit a politika- és diplomáciatörténeti munkák ne tártak volna fel már réges-rég. Feltűnő azonban a diplomata tájékozottsága, a megszerzett információk fontosságának

⁵⁵ Uo. 242–244. (1941. április 2. – április 4.)

⁵⁶ Uo. 270–271. (1941. augusztus 30.)

⁵⁷ Uo. 313. (1942. április 16.)

⁵⁸ „Délután meglátogattam az idős Kányát. Egy súlyos közúti baleset miatt sajnos egy roncs. Azt mondta, hogy kedve lenne írni egy könyvet arról, hogy az angol politika milyen hibákat követett el az elmúlt három évben.” *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 243. (1941. április 3.)

kitűnő súlyozása. Még akkor is így van ez, ha benyomásai a magyar politikai helyzetről szükségszerűen mozaikosak. (Az ország nem állt érdeklődésének fókuszában, és a begyűjtött információk természetesen erősen függtek tárgyaló-, illetve beszélgetőpartnereitől.) Főleg külügyminisztériumi kapcsolatai révén tisztában volt például a területi revíziók megvalósulása körül kialakult ambivalens helyzettel és a magyarországi hangulattal. Tudott arról, hogy Hitler 1938. augusztus végén megpróbálta rábeszélni Horthyt, hogy Magyarország üzenjen hadat Csehszlovákiának, s azzal is tisztában volt, hogy az első bécsi döntést korántsem fogadta mindent elsöprő lelkesedés Budapesten.⁵⁹ A Kárpátalja megszállását megelőző német, majd együttes német–olasz figyelmeztetésekről is voltak információi, valamint arról is, hogy a magyar kormány komolyan mérlegelte Románia megtámadását, amit végül német nyomásra vettek le a napirendről.⁶⁰ A Jugoszlávia megszállása előtti napokat Budapesten élte át, és helyesen értékelte Teleki öngyilkosságának ezzel kapcsolatos okait is.⁶¹ Megfogalmazásából kitetszik, hogy nem csak értette, de meg is értette Teleki dilemmáját: „És most ez az ország is bele akar (?) hanyatlani a háborúba: a hotel személyzetének megnyúlt arca, tizenkét férfit ma reggel

⁵⁹ „A magyarok [...] túl félénkek voltak.” *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 57. (1938. november 4.) „Ribbentrop és Ciano bécsi döntése a háború óta először, sőt talán a történelemben először németellenes demonstrációhoz vezetett a magyarországi német követség előtt, miközben provokatívan éltették a Ducét.” *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 61. (1938. október 10.)

⁶⁰ „Magyarország és Lengyelország figyelmeztetést kapott, hogy viselkedjenek nyugodtan.” *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 66. (1938. december 1.) „Románia ellen annak idején népszerű lett volna a háború. A háborúba való belépés gondolata most, ráadásul kifejezetten Jugoszlávia ürügyén, amellyel épp német kívánságra nemrég barátsági egyezményt kötöttek, általános riadalmat, a mobilizáció pedig komoly gazdasággal kapcsolatos aggodalmat okoz.” *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 245. (1938. december 1.)

⁶¹ „Valószínűleg az volt az érzése a Jugoszlávia-ellenes német felvonulás miatt, hogy az a döntés, amelytől félt, és amelyet eddig sikerült elkerülnie, immár elkerülhetlenné válik Magyarország számára. Mivel szörnyű veszélyt látott a mozgósításban és ezzel a gazdaság [...] szétzilálásában, valamint az Angliával szembeni hadba lépésben, úgy látszik, elvesztette az idegeit. Úgy hallom, este még meggyónt. Olyan, mintha egy ördögi kéz működne Európában.” *Die Hassell-Tagebücher*. I. m. 244. (1941. április 3.)

besoroztak. És a szegény, érzékeny idegrendszerű Teleki örök álmát alussza.”⁶²

A politikusok közül Albrecht főherceget okos, tette kész politikusnak látta, aki egyértelműen elkötelezett a nemzetiszocialista eszméknek, s aki, mivel szeretne vezető pozícióba kerülni, szívesen együttműködne a nyilaskeresztesekkel.⁶³ Kállayt „nagyon szimpatikus, okos, idősödő” úrként írta le, Imrédy pedig gyenge testalkatával Heinrich Brüningre emlékeztette, csak benne nagyobb tettrekészséget fedezett fel, mint a volt kancellárban. Személyes benyomása, és a pártelnök gazdasági és társadalmi reformtervei miatt, amelyekkel meg akarta akadályozni, hogy ezeket a reformokat majdan egy megerősödő baloldal kényszerítse ki, továbbá azon szándéka miatt, hogy megelőzze a szélsőjobb hatalomra kerülését, illetve meghatározó erővé válását, úgy vélte, hogy „[s]zakmailag biztosan ő a megfelelő személy, és számunkra is megfelelő lett volna”.⁶⁴ Abban azonban már egyáltalán nem volt biztos, hogy programját valaha keresztül tudná-e vinni politikai ellenlábasaival.⁶⁵ Horthyval ugyan személyesen nem találkozott ezekben az években (korábban Rómában igen),⁶⁶ de tudomása volt arról, hogy nem sokra becsüli Hitlert, s ha adottak lettek volna a feltételek, inkább Olaszországgal működött volna szorosabban együtt, mintsem a Hitler vezette Németországgal.⁶⁷

Hassell utolsó bejegyzései Magyarországról a német megszállás után születtek. Az országot korábban is a Németország által maga alá gyűrt vazallusállamok közé sorolta, ki nem mondva, de mégis elismerve ezzel, hogy az önálló cselekvést illetően, még ha akarta volna sem nyílt volna számára túlságosan nagy mozgástér.⁶⁸ 1944-től kezdve az országgal kapcsolatos bejegyzéseit már csupán a Wilhelmstrasséról származó információkra alapozhatta, mivel MWT-tagsága megszűnt, s a közlekedés egyéb-

⁶² Uo. 244–245. (1941. április 4.)

⁶³ Uo. 270. (1941. augusztus 30.)

⁶⁴ Uo. 312., 271. (1941. augusztus 30., 1942. április 14.)

⁶⁵ Uo. 271. (1941. augusztus 30.)

⁶⁶ Uo. 393. (1943. szeptember 26.)

⁶⁷ Uo. 105., 138. (1939. augusztus 7., 1939. november 6.)

⁶⁸ Uo. 241. (1941. március 31.)

ként is egyre veszélyesebbé vált a kontinensen. Egy, nem sokkal a német megszállás után született bejegyzésében Magyarország valódi helyzetét még plasztikusabban domborította ki: „Az energikus magyarországi fellépés ugyan egyelőre elérte célját, de távlatosan természetesen van egy gyenge pontja, akármennyire is félnek ugyanis a magyarok a bolsevizmustól, már csak mint gályarabjaink vesznek részt a játszmában.”⁶⁹ 1944. július 11-i utolsó, Magyarországgal foglalkozó bejegyzése pedig már a közelgő teljes összeomlást diagnosztizálja: „A magyarok ugyan harcolnak az életükért, de fölöttébb sokatmondó, hogy a szövetségesek Rómába való bevonulásakor a vatikáni magyar követ, Apor lemondott hivataláról.”⁷⁰

Ulrich von Hassell naplója Délkelet-Európa és Magyarország második világháború alatti történetének, valamint a Harmadik Birodalom régióban kifejtett aktivitásának kutatásában különböző szempontú vizsgálatokba is bevonható. Az elsődleges forrásokat kiegészítő funkciója megkérdőjelezhetetlen a térségben történtek értelmezése, valamint a régió és államai gazdasági, politikai és mentális helyzetének árnyaltabb bemutatása kapcsán. A napló azonban természetesen sokkal többet árul el szerzőjéről, mint a korabeli eseményekről. Megtudhatjuk belőle, hogy hogyan látta a régió jelenét és jövőjét egy magasan képzett, a német társadalom (nem nemzetiszocialista) elitjéhez tartozó diplomata, aki elvei és meggyőződése miatt szembeszállt ugyan a rendszerrel, de aki a geopolitika meggyőződéses híveként foglya maradt a német kontinentális vezető szerep gondolatának. Olyannyira így volt ez, hogy az utolsó pillanatokig bízott abban, hogy a háborús bűnök ellenére Németország a Nyugat bolsevizmustól való félelmének köszönhetően a békekötés után ismét méltó helyet kaphat „a nap alatt”.

⁶⁹ Uo. 424–425. (1944. április 8.)

⁷⁰ Uo. 434. (1944. július 10.)